

Envâr'ın gazellerinde büyük ölçüde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin etkisi görülür. İnançlarını temsil ve hikâyelerle anlatan mesnevileri de sade bir dille yazılmıştır. Mesnevilerinde on iki imamın ve büyük sûfilerin adlarına sıkça yer vermiş, âyet ve hadislerden iktibaslar yapmıştır. Birçok nüshası bulunan *Külliyât*'ı Saîd-i Nefîsî tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1337 hş./1958). *Külliyât*'ı oluşturan eserler şunlardır: 1. *Dîvân*. Gazel, meriye ve terciibend, mukâtaat ve rubâilerden oluşur. Şairin Gîlân lehçesi ve Türkçe ile yazılmış şiirleri de bulunmaktadır. 2. *Enîsü'l-âşîkîn* (*Şad Maķâm der İştîlâh-ı Şûfiyye, Risâle-i 'Aded-i Maķâmât*). Sâliklerin aşmaları gereken 100 makamı anlatan elli dört beyitlik bir mesnevidir. 3. *Beyân-ı Vâķî'a-i Emîr Timûr*. Bu mesnevi de elli civarında beyitten oluşmaktadır. 4. *Enîsü'l-ârifîn*. Tasavvufî içerikli bir mesnevidir. 5. *Risâle der Beyân-ı 'İlm*. Nazım ve nesir karışık olarak yazılan tasavvufî bir risâle olup *Risâle-i Havrâ'îyye* veya *Risâletü'l-emâne* adlarıyla da bilinir. 6. *Risâle-i Su'âl ü Cevâb*. Tasavvufa dairdir.

XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar birçok Türk şairinin şiirinin yer aldığı, derleyeni belli olmayan *Câmiu'l-meânî* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 4904) adlı bir mecmuadaki Kâsım-ı Envâr'ın Türkçe şiirleri Muharrem Ergin tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Devletşah, *Tezkire*, s. 346-352; Lâmiî, *Nefâhât Tercümesi*, s. 663-666; Hândmîr, *Ĥabîbü's-siyer*, III, 617; IV, 10-11; Hasan-ı Rûmî, *Aĥsenü't-tevârîĥ* (nşr. Abdülhüseyn-i Nevâî), Tahran 1349 hş., s. 207-209, 680-681; Lutf Ali Beg, *Âteşkede* (nşr. Hasan Sâdât-i Nâsirî), Tahran 1337-41, s. 109-110; Browne, *LHP*, III, 473-487; M. Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâyçân*, Tahran 1314 hş., s. 304; Safâ, *Edebiyyât*, IV, 252-264; Ma'sûm Ali Şah, *Ĥarâ'ik*, II, 144; Ahmet Ateş, *Farsça Manzum Eserler*, İstanbul 1968, s. 327-336; Fâhrî Rastkâr, *Fihrist-i Kitâb-ĥâne-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî*, Tahran 1347 hş., VIII, 349-355; Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Dûnbâle-i Cüstücû der Taşavvufi İrân*, Tahran 1369 hş., s. 202-206; *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, Ankara 1993, s. 56-57; Muharrem Ergin, "Câmi-ül-Meânî'deki Türkçe Şiirler", *TDED*, III/3 (1949), s. 565-569; G. M. Meredith-Owens, "The Turkish Verses of Qâsim al-Anvâr", *BSOAS*, XXV/1 (1962), s. 155-161; Ekmel Eyyûbî, "Kâsım-ı Envâr ke Türkî Eş'âr", *Mecelle-i 'Ulûm-i İslâmiyye*, IV/1, Aligarh 1963, s. 168-178; V. F. Büchner, "Kâsım-ı Envâr", *IA*, VI, 390-391; R. M. Savory, "Kâsim-i Anwâr", *EP* (Ing.), IV, 721-722.

ADNAN KARAIŞMAİLOĞLU

KASIM GÜNLERİ

Halk arasında kışın başlangıcı sayılan 8 Kasım günü başlayıp 6 Mayıs'a (hidrellez) kadar devam eden ve tarihi kayıtlarda rûz-ı Kâsım şeklinde geçen dönem (bk. TAKVİM).

KÂSİM HANLIĞI

Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra Moskova yakınlarında kurulan Türk hanlıklarından biri (1445[?]-1681).

Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in isteği üzerine kurulan hanlığın adı ilk hükümdarı Kâsım Han'dan gelir. Rusça kaynaklarda hanlığın merkezi olan şehrin ismi Meşçerskiy ve Gorodets olarak da geçer. Kâsım Hanlığı'nın ortaya çıkışından sonra Kâsım veya Han-Kirman adıyla anılan şehir, Oka nehrinin sol kıyısında Moskova'nın 250 km. kadar güneydoğusunda, Kazan'ın 470 km. güneybatısında bir yerleşim birimidir.

Kâsım Hanlığı'nın kuruluşu, Doğu Avrupa'daki Türk devletleriyle Slav knezlikleri (prensiplik) arasındaki mücadeleler ve bunların politikalarıyla yakından ilgilidir. Uluğ Muhammed, küçük hanlıklara parçalanmış olan Altın Orda Devleti'ni tekrar bir idare altında toparlamak istiyordu. Ancak bunu gerçekleştirebilmek için hem Slav beylikleri hem diğer hanlıklarla mücadele etmesi gerekiyordu. Kendi hâkimiyetini tanıtmak amacıyla 1439'da Ruslar'a karşı çıktığı ilk seferde Moskova kapılarına gelen Uluğ Muhammed 7 Temmuz 1445 tarihindeki ikinci seferinde Vladimir'e kadar ilerledi. Suzdal meydan savaşında Ruslar'ı yenerek Moskova Knezi Vasili'yi esir aldı. Ödediği yüklü miktardaki fidye neticesinde serbest kalan Vasili, Uluğ Muhammed Han'la onun bütün isteklerini kabul eden bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Moskova, Uluğ Muhammed Han'a savaş tazminatı ödeyecek, daha önce Altın Orda Hanlığı'na karşı olan yükümlülüklerini şimdi Kazan Hanlığı'na ifa edecekti. Barış şartlarının yerine getirilmesini kontrol etmek üzere Moskova'da ve öteki Rus vilâyet merkezlerinde birçok Kazanlı memur bulundurulacaktı. Antlaşmanın önemli bir maddesi de Moskova Knezliği sınırları dahilindeki Oka ırmağı üzerinde bir hanlık kurulmasını öngörüyordu.

Bazı kaynaklara göre 1445'te (Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 102; Yakubovskiy, s. 212),

bazılarına göre ise 1452-1456 yıllarında (Bosworth, s. 261; *EP* [Fr.], IV, 752) kurulan Kâsım Hanlığı'nın başına Uluğ Muhammed'in oğlu Kâsım getirildi. Uluğ Muhammed Han'ın ölümünden bir süre sonra Kazan Hanlığı'nda taht mücadelesi başladı. Bu gelişmelerle yakından ilgilenen Moskova Knezliği Kâsım Han'a tam destek verdi. Fakat Kazan'a yaptığı ilk seferden başarısızlıkla dönen Kâsım Han'ın durumu da sarsıldı. Moskova Knezliği'ne daha sıkı bağlarla bağlandı ve bir bakıma onun vasalı haline geldi. Kâsım hanları bundan böyle unvan ve topraklarını, devlet vergilerini toplama yetkilerini korumakla birlikte dış işlerinde Moskova'ya tâbi oldular ve öteki Rus beyleri seviyesine düştüler. Moskova knezleri, bir yandan onların siyasî ve askerî birliklerinden yararlanırken bir yandan da Kırım ve Kazan hanlıklarına karşı kullanmaya başladılar.

Kazan hanının ölümünden sonra Kazan'a başarısız bir sefer yapan Kâsım'ın 1468'de (873) vefatıyla yerine oğlu Danyal (Danyar) geçti (1468-1486). Danyal, Ruslar'ın 1471-1477 yıllarında yapılan Novgorod seferlerine katıldı; 1472'de Altın Orda Hanı Ahmed'in üzerine yürüdü. Onun ölümünün ardından III. İvan hanlığın başına Kırım'dan Nur Devlet Giray'ı getirdi. Böylece Kâsım Hanlığı'nda Uluğ Muhammed ailesi dönemi kapanmış oldu. Nur Devlet zamanında Altın Orda Devleti'nin merkezi olan Saray şehri yağmalandı. Nur Devlet'in oğlu Satılğan da yine Ruslar'ın yanında Altın Orda ve Kazan hanlıklarına yapılan seferlere katıldı. Satılğan'ın kardeşi Canay hakkında fazla bilgi bulunmamasıyla birlikte Litva'ya karşı sefere çıktığı bilinmektedir. Canay'dan sonra Kâsım Hanlığı'nda Kırım hanları sülâlesi sona erdi, Astarhan hanları dönemi başladı. Astarhan Hanı Bahtiyar Sultan'ın oğlu olup 1502'de Moskova'nın hizmetine giren Şeyh Avliyar 1512'de (918) Kâsım hanlığına getirildi ve beş yıl kadar bu makamda kaldı. 1516'da (922) Smolensk seferine katıldı.

Avliyar'dan sonra Kâsım Hanlığı oğlu Şah Ali'ye verildi (1516-1519). Bundan böyle Ruslar'la dost geçinmek zorunda kalan Kazanlılar, Muhammed Emin Han'ın ölümüyle boşalan Kazan tahtına Moskova knezi ile anlaşarak Şah Ali'yi geçirdiler, Kâsım Hanlığı'na ise bunun kardeşi Can Ali gönderildi (1519-1532). Fakat Rus bas-kılarına karşı Kırım Hanlığı ile anlaşılan Kazanlılar, Kazan tahtına Sâhib Giray'ı çağırınca Şah Ali Ruslar'a sığındı ve ardından

Kazan'a karşı yapılan seferlerde önemli rol oynadı. Yoğun Rus baskısı karşısında Kazan'ı terketmek zorunda kalan Sâhib Giray ve kardeşi Safâ Giray'dan sonra Kazan tahtına 1532'de Kâsım Hanı Can Ali geçirilince Kâsım Hanlığı 1536'ya kadar sahipsiz kaldı. Ertesi yıl Şah Ali ikinci defa Kâsım hanı oldu ve 1542, 1548 yıllarında Ruslar'ın Kazan seferlerine katıldı. 1551 seferinde Ruslar'a yenilen Kazanlılar, Şah Ali'yi tekrar han yapmak zorunda kalınca Kâsım Hanlığı bir süre hükümdarsız kaldı, fakat 1552'de üçüncü defa bu makama getirildi. Kazan'ın Ruslar tarafından alınışının ardından Şah Ali 1567'ye kadar tahtta kaldı. Bu süre zarfında zaman zaman ayaklanan Kazanlılar ve Çirmişler'le İsveçliler ve Kırımîliler'a karşı Ruslar'ın yanında seferlere katıldı. Hatta 1557-1558'de Litvanya'ya gönderilen Rus kuvvetlerinin başkumandanlığına tayin edildi ve kazandığı zaferden dolayı Moskova'da büyük bir törenle karşılandı. Daha sonra Kâsım Hanlığı kuvvetleri Riga, İsveç, Livonya ve Lehistan'a karşı yapılan Rus seferlerinde de bulundu. Şah Ali'nin 1567'de ölümü üzerine Kâsım Hanlığı tahtına Sayın Bulat getirildi (1567-1573). Bunun zamanında 1570'te İstanbul'a bir Rus elçisi gelmiş, Kâsım'da müslümanların ve camilerin bulunduğundan söz etmiş, böylece Rus Çarlığı'nda müslümanlara iyi davranıldığını anlatmak istemişti. 1562'den beri Rus hizmetinde bulunan Bık-Bulat'ın oğlu olan Sayın Bulat 1571 ve 1572 yıllarında yapılan İsveç ve Estonya seferlerine katıldı. Fakat 1573'te Simeon (Simeon) adını alıp hristiyan oldu. Hanlığın müslüman tebaası ve diğer Türk ve Tatar topluluklarının tepkilerini hesaba katan Ruslar onu hanlıktan aldılar. Simeon "çarın ve Rusya'nın büyük beyi" unvanıyla Korkunç İvan'ın hizmetine girdi. Kâsım Hanlığı'nın başına Ahmed Han'ın torunu Mustafa Ali getirildi (1573-1600).

Mustafa Ali'den sonra Kâsım Hanlığı, Kazak asıllı Uraz Muhammed b. Ondan Sultan'a verildi (1600-1610). 1588 yılından beri Rus hizmetinde bulunan Uraz Muhammed, Ruslar'ın 1590'da İsveç, 1598'de Kırım seferlerine katıldı, Kâsım hanı olduktan bir yıl kadar sonra Kırımîliler'a karşı Rus sınırını korumakla görevlendirildi. Uraz Muhammed Han Moskova tahiti için çıkan mücadelelere katıldı ve II. Dimitri'yi destekledi. Rus kuvvetleri Kâsım şehrini kuşatarak zaptettiler, halkının çoğunu kılıçtan geçirdiler (1609). Ertesi yıl Uraz Muhammed II. Dimitri tarafından bir komplo ile ortadan kaldırıldı.

Uraz Muhammed'in ölümü üzerine 1614 yılına kadar boş kalan Kâsım Hanlığı'na Ali b. Kûçûm'un oğlu Arslan'ın getirilmesiyle Sibirya hanları sülâlesi dönemi başladı. Kâsım şehrinde yetişen Arslan 1612'de Litva seferine katıldı. Hanlığı zamanında Rus çarlarının baskısının iyice arttığı, Kâsım'a tayin edilen Rus valilerinin hanlara da nezârete başladığı, böylece Kâsım hanlarının dış ülkelerle ilişkilerinin sıkı kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır. 1627'de ölen Arslan'ın yerine oğlu Seyyid Burhan geçti. Çocuk yaşta olduğundan Seyyid Burhan'a annesi Fâtıma Sultan ile dedesi Ak Muhammed vası tayin edildi. Rus hükümetinin çarın kızıyla evlendirilme vaadiyle oğlunu hristiyan yapma girişimine Fâtıma Sultan karşı çıktı. Bir süre çarın yanında kalan Seyyid Burhan daha sonra hristiyan olarak Vasilii adını aldı, fakat Kâsım Hanlığı tahtında kalmayı sürdürdü. Kâsım Hanlığı'nın artık Moskova için önemi kalmadı ve Rus olmayan tebaa hristiyanlaştırılmaya ve Ruslaştırılmaya çalışıldı. Ancak şamanist Fin kavimleri dışındaki müslüman Türkler arasında pek başarılı olunamadı, hatta yer yer isyanlar çıktı. Seyyid Burhan (Vasilii) 1656'da çarla birlikte İsveçliler'le savaştı, 1678'de Küçük Rusya'da Osmanlılar tarafından kuşatılan Çehrin savaşında bulundu. Elli iki yıl hanlık yapan Seyyid Burhan'ın 1679'da ölümünden sonra Kâsım tahtına annesi Fâtıma Sultan Bike geçti ve bunun 1681 yılında ölümüyle de Kâsım Hanlığı tarihe karıştı.

Beş sülâlenin hâkim olduğu Kâsım Hanlığı'nın sınırları pek belli olmamakla birlikte kuruluş yıllarında oldukça geniş bir alanı kapladığı, zamanla hanlığın Moskova emrine girmesiyle bunun daraldığı, idarî kayıtlara göre Kâsım, Yılatom, Şatsk ve Temnik kazalarını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Kâsım hanlarının ve beylerinin, hanlığı sınırları dışında timar olarak bazı yerleri tasarruf ettikleri de bilinmektedir. Genellikle Fin ve Türkler'den oluşan halkının mevcuduna dair kesin rakam vermek mümkün değildir.

Kâsım Hanlığı'nın idarî yapısı hakkında kaynak yetersizliği yüzünden bilgi sahibi olunamamakla birlikte öteki Türk ülkelerinkinden pek farklı olmadığı söylenebilir. Hiyerarşik olarak handan sonra beyler ve mirzalarla önemli urugların reisi olan karaçılar, atalık müessesesi ve imıldaşlar vb. diğer Türk devletlerindeki gibidir. Birçok hususta hanla aynı derecede itibar gören seyyid ve buna bağlı olan molla, yani imamlar ve dânişmendler (müderresler)

toplumun mânevî hayatında etkili olurlardı.

Tarihçi Şehâbeddin Mercânî, Kâsım hanlarının kendi adlarına sikke kestirmediklerini iddia etmektedir (*Müstefâdü'l-ahbâr*, I, 140). Ayrıca Kâsım Hanlığı'nın kendine ait bağımsızlık göstergesi sayılan bayrağının da olmadığını yazmaktadır. Hanlığın merkezi Kâsım'da yapılan kazılardan oldukça eski bir tarihçesi olduğu anlaşılan şehir, içi toprakla doldurulmuş birkaç burcu bulunan ahşap bir duvarla çevriliydi ve iki kapısı vardı. Kâsım Han burada taştan bir cami ile saray yaptırmıştı. Bunlardan sadece minaresi kalan caminin yerine 1768'de iki katlı yeni bir cami inşa edildi. Han sarayının harabelerinin, Şah Ali Tekkesi'nin ve Avgan Türbesi'nin aynı tarihte mevcut olduğu anlaşılmaktadır (*İA*, VI, 386). Kâsım (Kâsimov) şehri 1778 yılında idarî bakımdan Ryazan vilâyeti sınırlarının içine alındı. 1897 sayımına göre nüfusu 13.454 olup bunun sadece 1539'u, 1909'da ise 17.075'e yükselen sayının 2000'i Türk idi. Günümüzde Ryazan eyaletine bağlı olan Kâsım şehrinin Oka nehri üzerinde bir iskelesi vardır. 1970'teki nüfusu 33.000 olup bugün 38.000'e ulaşmıştır. Şehirde 2-3000 civarında müslümanın bulunduğu tahmin edilmektedir. 1890'lı yıllarda burada 5000 civarında müslüman yaşamaktaydı. Kâsım Türkleri'nin dili Türkçe'nin kuzeybatı şive grubuna dahil olup Kazan Türkçesi'ne yakındır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mercânî, *Müstefâdü'l-ahbâr fî ahvâli Kazân ve Bulgâr*, Kazan 1897, I, 138-148; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, (İstanbul 1925) Ankara 1988, s. 40; M. N. Tihomirov, *Rossiya v XVI Ctoletii*, Moskva 1962, s. 42-46; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 158-159; a.mlf., *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 102, 109, 116, 136-137, 456; Ahmet Temir, "Kasım Hanlığı", *TDEK*, s. 417-419; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 193, 261; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1980, s. 439-441; A. Bennigsen – S. E. Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire*, London 1985, s. 232, 233; A. Bennigsen, "Kâsimov", *El² (Fr.)*, IV, 752-753; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Hıma-yesinde Yükselişi: 1441-1569*, Ankara 1989, s. 25; Nadir Devlet, "Kasım Hanlığı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, IX, 351-352; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 211-212; Rızaeddin Fahreddin, *Kazan Hanları* (haz. Ravil Emirhan), Kazan 1995, s. 57-65; Reşit Rahmeti Arat, "Kasım Hanlığı", *İA*, VI, 380-386; a.mlf., "Kazan", a.e., VI, 506, 507, 508, 515; "Kasimov", *BSE*, XI, 496; "Kasım-Han", a.e., XI, 496-497.

AHMET TAŞAĞİL